

דמוקרטיה לא-ליברלית? אין דבר כזה

יאן-ורנר מולר

בשנים האחרונות החלו פוליטיקאים ומנהיגים אנטי-ליברליים באירופה ומחוצה לה להציג את הפרויקט הפוליטי שהם מקדמים כ"דמוקרטיה לא-ליברלית". בכך הם מבקשים לצמצם את המשטר הדמוקרטי לעקרון שלטון הרוב – ללא זכויות מיעוטים וללא חירויות אזרח בסיסיות. אלא שלאחרונה זלג השימוש במושג זה גם לחוגים ליברליים ולאקדמיה. בתגובה למגמה זו, חוקר הפופוליזם יאן-ורנר מולר טוען כי מי שמדברים על דמוקרטיה בלא זכויות, מטהרים שרץ אנטי-דמוקרטי

נובמבר 2018

חלוקת עמוקה שוררת סביב הגורמים וההשלכות למה שמתואר תכופות כ"עליית הפופוליזם" ברחבי העולם. אבל דומה כי הכול מסכימים שהפופוליזם הוא בראש ובראשונה מתקפה על הליברליזם. ואכן, לאחרונה התפרסמו אי אלו ספרים פרי עטם של כותבים ליברלים מושבעים שיצאו לבחון בעצמם את ערכיהם ואת מוסדותיהם, דווקא בשעה שמבקרים אחרים, לא ליברלים, קוראים לדחוק את רגלי הליברליזם.

עקרונית, אפשר היה לצפות שהשיח הציבורי יפיק תועלת מביקורת עצמית של הליברליזם המותקף. אבל למרבה הצער, הביקורת על הפרויקט הליברלי נשענת תכופות על קריקטורה של הליברליזם.

ספרו של יאשה מונק, איש מדע המדינה מאוניברסיטת הרווארד, הוא מן היסודיים שבין הספרים העוסקים בביקורת עצמית מן הצד הליברלי בעת האחרונה. בספר, שכותרתו **העם נגד הדמוקרטיה: מדוע חירותנו נתונה בסכנה וכיצד נציל אותה** (*The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*), הוא שוטח טיעונים אמפיריים רבים, ובייחוד טיעונים תיאורטיים, שנועדו להעמיד בפרספקטיבה נאותה את משבר הדמוקרטיה הליברלית בימינו. מסגרת תיאורטית מהסוג שהוא מציג עשויה הייתה לשמש כלי מצוין להבנת התהליכים שאנחנו חווים, במיוחד בהשוואה לרשמים היסטוריים. אבל למרבה הצער, התיאוריה של מונק סובלת מפגמים קשים. ספרו בנוי כולו על ההבחנה בין "דמוקרטיה לא-ליברלית" (illiberal democracy), או "דמוקרטיה בלא זכויות", שבה דוגלים לכאורה הפופוליסטים, ובין "ליברליזם לא-דמוקרטי", או "זכויות בלא דמוקרטיה", שאותו מקדמים טכנוקרטיונים ושופטים ליברלים.

רעיון "הדמוקרטיה הלא-ליברלית" נפוץ במחצית השנייה של שנות התשעים במאה הקודמת. הוא החל לעורר עניין מיוחד בעקבות מאמר פרי עטו של הפרשן האמריקני למדיניות חוץ פֶּריד זכאריה, שהתפרסם בשנת 1997 ותיאר משטרים שקיימו בחירות מבלי להקפיד על שלטון החוק ורמסו בשיטתיות את מנגנוני האיזונים והבלמים החוקתיים במערכות הפוליטיות שלהם.

המושג "דמוקרטיה לא-ליברלית" נולד מהתפכחות. בימים העליזים שלאחר נפילת הקומוניזם שלטה, לפחות במערב, מעין אופטימיות דמוקרטית. "קץ ההיסטוריה" הושג, לכאורה, ונדמה היה כי הדמוקרטיה ושלטון החוק ילכו תמיד יד ביד. אך עד מהרה התברר כי אוכלוסיות בוחרים ברחבי העולם, במדינות שיצאו זה לא כבר לעצמאות, מצביעות למועמדים המנצלים את כוחם לדיכוי מיעוטים ולפגיעה בזכויות יסוד. המסקנה הייתה ברורה: דמוקרטיה גרידא, במובן של קיום בחירות חופשיות, אינה מספיקה. נדרש גם חיזוק הליברליזם, כלומר הגנה על מיעוטים ועל חירויות האזרח של הפרט.

בשנים האחרונות, פוליטיקאים כמו ראש הממשלה ההונגרי ויקטור אורבן והמנהיג הטורקי רג'פ טאיפ ארדואן הפיחו חיים חדשים במונח "דמוקרטיה לא-ליברלית", והפכו אותו ממונח ביקורתי לאידיאל חיובי. ארדואן, המדגיש ערכי מוסר אסלאמיים מסורתיים, החל להציג עצמו כ"דמוקרט שמרן". אורבן, בנאום שנוי במחלוקת שנשא בשנת 2014, הכריז על שאיפתו לכוון בהונגריה "מדינה לא-ליברלית". כעבור שנה, בהקשר של משבר הפליטים, הכריז אורבן על סוף העידן שכינה "בֶּלָה-בֶּלָה ליברלי" וחזה כי אירופה כולה תאמץ את חזון הפוליטיקה "הנוצרית והלאומית" שלו.

מאחר שהמונח "ליברליזם" נושא משמעויות שונות עבור אנשים שונים, הצירוף "דמוקרטיה לא-ליברלית" אינו בהכרח דבר והיפוכו. לאורך המאה התשע-עשרה והעשרים, נוצרים דמוקרטים רבים באירופה כינו עצמם "לא-ליברלים". למעשה, ייתכן שהיו נעלבים אילו פקפק מישו בעוצמת האנטי-ליברליות שלהם; העמדה הליברלית נקשרה אצלם באינדיבידואליזם, במטריאליזם, ותכופות גם באתאיזם. בחוגים רבים שימש הליברליזם לתיאורו של קפיטליזם בלתי-מרוסן וחופש בחירה מוחלט בענייני אורחות חיים אישיים.

קיומן של משמעויות חלופיות כאלה הוא שאפשר בתחילה לארדואן ולפוליטיקאים אנטי-ליברליים אחרים לאמץ את המונח "דמוקרטיה לא-ליברלית". אלא שהם השתמשו במונח במשמעות שונה בתכלית, הדוחה את חשיבותן של זכויות מיעוטים בדמוקרטיה מתפקדת (שהרי כל מיעוט עשוי להפוך לרוב בבחירות הבאות); וטענו שמוסדות לא-נבחרים, כמו בתי משפט חוקתיים, הם יריבים אוטומטיים לדמוקרטיה.

אם כן, ממשלות כמו אלה של פולין, הונגריה וטורקיה מציעות דבר שונה בתכלית מתפיסותיהם של "דמוקרטים לא-ליברליים" שקדמו להן. ביקורת על מטריאליזם, אתאיזם ואפילו אינדיבידואליזם היא עניין אחד; עניין אחר לגמרי הוא הניסיון להגביל את חופש הדיבור וההתאספות, את הפלורליזם בתקשורת או את ההגנה על מיעוטים. במקרה הראשון מדובר במחלוקת בין פילוסופיות פוליטיות שונות, שכולן עשויות להתיישב עם הדמוקרטיה ואפילו להצדיקה. במקרה השני מדובר במתקפה על יסודות הדמוקרטיה.

*

טיעונו של מונק, המבחין בין "דמוקרטיה בלא זכויות" ובין "זכויות בלא דמוקרטיה", נופל למלכודת המושגית הזאת. אין "דמוקרטיה בלא זכויות". מעצם הגדרתה, דמוקרטיה ייצוגית חייבת לכל הפחות להעניק זכות הצבעה; ועליה גם להבטיח לאזרחיה את התנאים המתאימים לגיבוש דעתם הפוליטית באמצעות הגנה על חופש הדיבור וההתאספות. על כן טעות היא לטעון שפופוליסטים שעולים לשלטון נוטים ליצור "דמוקרטיות לא-ליברליות". בחתירתם תחת זכויות דמוקרטיות בסיסיות, פופוליסטים כמו אורבן וארדואן אינם פוגעים רק בליברליזם, כלומר בשלטון החוק ובהגנה על זכויות מיעוטים; הם מחבלים בדמוקרטיה עצמה.

כדי לחשוב אחרת צריך לטעון שכל ממשלה נבחרת שאינה מזייפת את תוצאות הבחירות יכולה להיחשב דמוקרטית. אבל לאמיתו של דבר, בחירות יכולות להיות בלתי-דמוקרטיות גם בלי שהמפלגה השלטת תבצע מניפולציה ישירה בקולות המצביעים. בחירות אינן יכולות להיחשב חופשיות והוגנות אם הממשל מקשה על מפלגות אופוזיציה לשטוח את טענותיהן בפני ציבור הבוחרים ואם עיתונאים אינם מעזים לדווח על כישלונות הממשל. אין פלא שרבים מן המשטרים הדמוקרטיים שעלו אחרי נפילת הקומוניזם הקימו בתי משפט לחוקה ומוסדות לא-נבחרים אחרים במטרה להגן על זכויות ולקיים פלורליזם. בסופו של דבר, מוסדות אלו מבטיחים את הדמוקרטיה ומשמרים אותה.

נכון שלפעמים מפלגות פופוליסטיות משיבות להשתתפות פוליטית מצביעים שוויתרו על הפוליטיקה משום שחשו כי מתעלמים מהאינטרסים שלהם, אולם אין ראיות לכך שהן מצטיינות יותר מאחרים בגיוס מצביעים

אבל מונק מתפתה לסימטריה שבין הקטגוריות שהגדיר, ועל כן אינו יכול לנקוט עמדה ביקורתית כזאת. תחת זאת הוא טוען לזכותם של הפופוליסטים, אשר לדבריו מבטאים "את מה שהציבור רוצה באמת", הגם שבכך הוא מהדהד את הרטוריקה של הפופוליסטים עצמם, כאילו הם לבדם מייצגים את רצונו האותנטי וההומוגני של הציבור. הבעייתיות שבטענה זו ברורה למדי. דונלד טראמפ, לדוגמה, זכה בקולותיהם של שלושה מיליוני בוחרים פחות מיריבתו, ולכן קשה לומר עליו שהוא משקף את "רצון הציבור". באופן דומה, מפלגת "חוק וצדק" הפולנית (PiS) – שמונק מגדיר אותה "דמוקרטיה לא-ליברלית" – זכתה בבחירות האחרונות ב-19% מכלל הקולות הכשירים בסך הכול.

מונק אף זוקף לזכות הפופוליסטים "אנרגיה דמוקרטית" ו"מחויבות בולטת לדמוקרטיה". נכון שלפעמים מפלגות פופוליסטיות משיבות להשתתפות פוליטית מצביעים שוויתרו על הפוליטיקה הדמוקרטית משום שחשו כי מתעלמים מן האינטרסים שלהם. נראה שאפשר לטעון שהדבר טוב, ככלל, לממשל הייצוגי. אולם בפועל אין סיבה לחשוב שהפופוליסטים מגלים "אנרגיה" מיוחדת (אף שהם עצמם ישמחו למחמאה), ואין ראיות לכך שפופוליסטים מצטיינים יותר מאחרים בגיוס מצביעים או שהם תומכים באמת בהעלאת

שיעור ההצבעה. פופוליסטים מותחים ביקורת על עקרון הייצוג הפוליטי רק כשנוח להם לעשות זאת, כלומר כאשר הם עצמם אינם בשלטון. הקריאות להשתתפות פוליטית רבה יותר נוטות להיעלם מיד עם עלותם לשלטון, כי "לעם" יש כעת ייצוג אותנטי ייחודי.

מתוך יומרתם של הפופוליסטים לשמש נציגים בלעדיים של העם משתמע כי לא יכבדו מגבלות מוסדיות על כוחם לאחר שיעלו לשלטון. לתפיסתם, דמוקרטיה מסתכמת בשלטון הרוב. אבל שלטון הרוב אינו יכול לפעול כעיקרון דמוקרטי אלא אם נכרכת בו הגנה על מיעוטים, כי בלא הגנה כזאת כל רוב שרירותי יכול לפגוע בזכויות ההצבעה של המיעוט. ולאורך זמן, רוב מקרב ציבור הבוחרים המצטמק יכול לנגוס עוד ועוד בזכויות המפסידים, עד שתישאר רק תת-קבוצה זעירה מן הישות הפוליטית המקורית. כדי שמערכת תיחשב דמוקרטית היא חייבת לשמר את האפשרות ליצור רוב חדש ולשנות חוקים. כפי שמזכירה לנו ההוגה האיטלקייה נדיה אורבינטי (Urbinati), דמוקרטיה אינה מנציחה לעולם ועד רצון הומוגני כלשהו של הציבור אלא מאפשרת למנצחים לשקול מחדש את עמדותיהם ומעניקה למפסידים הזדמנות שנייה.

הטכנוקרטיה והפופוליזם עשויים
להיראות כניגודים - אינטלקטואלי
לעומת רגשי, רציונלי לעומת לא
רציונלי. אבל בסופו של דבר, שניהם
כאחד מבטאים אנטי-פלורליזם
וכתוצאה מחזקים זה את זה

דמויות כמו אורבן מתענגות על הכינוי "דמוקרטים לא-ליברלים". אורבן מציג את עצמו כשומר הדמוקרטיה וחוגג את עלייתם של פופוליסטים אחרים כמו טראמפ, משום שהם מכה ל"לא-דמוקרטיה הליברלית". בה בעת הוא חותר תחת הדמוקרטיה ההונגרית באמצעות החנקת הפלורליזם בתקשורת ועריכת מניפולציות בשיטת הבחירות. הביטוי "דמוקרטיה לא-ליברלית" מחזק אפוא את תדמיתם של מנהיגים כאלה כיריבי הליברליזם, ומאפשר להם להמשיך להתייחס למעשיהם שלהם כאל מעשים "דמוקרטיים". למרות כל האכזבות של רבע המאה האחרונה, דמוקרטיה עדיין נתפסת כתנאי החשוב ביותר לחברות במועדון הגיאופוליטי של "המערב"; אמנם לאורך ההיסטוריה הייתה משמעותו המדויקת של המושג "דמוקרטיה" לסלע מחלוקת, אולם אין פירוש הדבר שצריך לקבל בהכנעה את יומרתו של כל מי שמתהדר בייחוס הזה.

כאשר מונק דן ב"ליברליזם לא-דמוקרטי" הוא צודק בטענתו כי טכנוקרטים ליברלים שותפים לאשמה בעליית הפופוליזם. מאמצי הטכנוקרטיה סבורים כי לכל אתגר מדיניות ולכל בעיה פוליטית יש פתרון רציונלי יחיד. במערכת כזאת אין כל טעם בדיון: תפקידם של האזרחים ושל נציגיהם בפרלמנט מתמצה בקבלת פתרונות המדיניות שמציעים הטכנוקרטים. זוהי כמובן קריקטורה, אבל היא אינה רחוקה מאוד מעמדות שנקט האיחוד האירופי בפועל במהלך העשור האחרון, בפרט בהקשר של משבר החוב האירופי.

הרטוריקה הטכנוקרטית פותחת פתח נוח לפופוליסטים, השואלים בצדק: מה מקומם של האזרחים בכל זה? כיצד יכולה הדמוקרטיה לתפקד בלא אפשרות בחירה? אין פירוש הדבר שהפופוליסטים מגוננים באמת על הדמוקרטיה, אלא רק שהטכנוקרטיה מכשירה עבורם את הקרקע. למעשה, כך יכולים הטכנוקרטיה והפופוליזם לחזק זה את זה. הם עשויים להיראות כניגודים – אינטלקטואלי לעומת רגשי, רציונלי לעומת לא רציונלי. אבל בסופו של דבר, שניהם כאחד מבטאים אנטי-פלורליזם.

אמנם לאורך ההיסטוריה הייתה
משמעותו המדויקת של המושג
"דמוקרטיה" לסלע מחלוקת, אולם אין
פירוש הדבר שצריך לקבל בהכנעה את
יומרתו של כל מי שמתהדר בייחוס הזה

הטענה הטכנוקרטית בדבר קיומו של פתרון רציונלי יחיד לכל בעיה פירושה כי מי שחולק על הפתרון המוצע הוא בהכרח לא רציונלי. באופן דומה, הטענה הפופוליסטית בדבר קיומו של רצון פופולרי אותנטי אחד ויחיד פירושה שכל מי שחולק על הרצון הזה הוא בהכרח בוגד בעם. במעגל הקסמים שבין הטכנוקרטי לפופוליסטי, כל מה שעשוי להיחשב חיוני לדמוקרטיה נופל בין הכיסאות: טיעונים מתחרים, חילופי רעיונות, פשרה. בהיעדרו של שיח דמוקרטי, הפוליטיקה נעשית התנצחות בין שתי אפשרויות בלבד. וכל המתחייב לאחד משני הצדדים נעשה שותף לעמדה שאלה שתי החלופות היחידות.

ראוי לשבח את מונק על תשומת הלב הרבה שהוא מקדיש לסביבה המשתנה של הפוליטיקה הדמוקרטית בימינו, ובפרט לעליית הרשתות החברתיות, המשמשות לתקשורת רבים לרבים (many-to-many), באופן שעוקף מתווכים מסורתיים של מידע אמין (ודעות רציניות). חבל שלא בחן בבהירות רבה יותר את השלכות ההתפתחות הזאת. תחת זאת הוא ממהר לעבור לסיכום, שביסודו אינו אלא שלל פתרונות קונבנציונליים לאתגרי מדיניות שונים, פתרונות הלקוחים מן המרכז הפוליטי ונוטים אל הטכנוקרטי. כך הוא ממליץ, למשל, להעניק לעובדים הכשרה לכל אורך חייהם המקצועיים, להכניס מכשירים דיגיטליים לבתי הספר, וליצור "לאומיות מכילה".

אבל בסופו של דבר, מונק מודה ש"אין פתרונות קלים". **העם נגד הדמוקרטיה** נחתם אפוא בקלישאות בנוסח "חשוב מאוד שסניגורי הדמוקרטיה הליברלית יתנגדו בנחישות ובאומץ לעלייתם של 'מנהיגים חזקים' וסמכותניים".

*

מאז משאל העם בבריטניה על הפרישה מן האיחוד האירופי ובחירתו של דונלד טראמפ בשנת 2016, ליברלים רבים נעשו ביקורתיים יותר ויותר כלפי עצמם וכלפי ההנחות הפוליטיות והכלכליות הישנות שלהם. טוב שעשו כך. מי שמאמצים את רוח הליברליזם אסור שיהיו בטוחים מדי בעצמם, וכיום ללא ספק רפלקציה נחוצה במיוחד.

בה בעת, הליברלים מוכרחים להגן על הליברליזם מפני כמה מן המתקפות הגסות יותר המופנות כלפיו. הליברלים אינם "עוד שבט"; הם אינם עוד אליטת כוח אנוכית – מה שאיש מדע המדינה האמריקני פטריק דנין (Deneen) כינה "ליברלוקרטיה" (liberalocracy) – והליברליזם והדמוקרטיה אינן השקפות עולם שונות לחלוטין.

העובדה שהשליטים הסמכותנים החדשים של אירופה עלו לשלטון בבחירות חופשיות והוגנות אינה מעניקה הכשר דמוקרטי לניסיונותיהם לשנות לטובתם את כללי המשחק במערכות פוליטיות שלמות. במקום לתאר אותם כ"לא-ליברלים", מוטב לקרוא להם בשמם: שחקנים פוליטיים המחבלים בדמוקרטיה עצמה.

יאן-ורנר מולר (Jan-Werner Müller) הוא פרופסור לפוליטיקה באוניברסיטת פרינסטון. ספרו האחרון, *What is Populism?*, יצא לאור בהוצאת Penguin בשנת 2017. מאמר זה הוא גרסה ערוכה למאמר "האם הליברליזם יכול להציל את עצמו?" (Can Liberalism Save Itself?) שפורסם באפריל 2018 באתר הדעות Project Syndicate. הוא כולל קטעים אחדים מתוך מאמר אחר שפרסם מילר מעל אותה במה בינואר 2016, "דמוקרטיה לא-ליברלית" – אין דבר כזה" (There Is No Such Thing as an Illiberal Democracy).
